

Једна сахрана у Књажевцу, 1969. године: студија случаја

Бојан Ристић

Рад се бави конкретним околностима смрти и сахране Матеје А. Костића (1900–1969) у граду Књажевцу. Први део рада доноси факсимил и рашчитани текст његовог опроштајног писма уз одговарајућу језичку анализу. У другом делу рада, кроз опис сахране Матеје Костића, аутор се осврће на погребне и посмртне обичаје у Књажевцу некада и сада. Рад има за циљ да одговори на питање колико су се посмртни обичаји у граду Књажевцу променили у периоду од непуних пола века. Прилог прате фотографије Матеје Костића из службе у војсци, са сахране и фотографија његовог надгробног споменика.

Кључне речи: Књажевац, посмртни обичаји, епистоларни дискурс, тимочки говор, гробље

Слика 1:
Матеја Костић

Овај прилог је настао на основу ауторове личне документације коју чине једно опроштајно писмо и породичне фотографије, а реч је о смрти и сахрани ауторовог прадеде Матеје А. Костића, који је преминуо 15. јула 1969. године. Казивач је била ауторова мајка, Милена Ристић, девојачко Стојановић, рођена 1953. године у Кални, а живи у Књажевцу. Пијетет који аутор осећа према својим прецима допуњен је жељом да се успостави одавно нарушен дигнитет једног локалног говора – тимчког, какав се и данас може чути од његових последњих говорника у селима околине Књажевца.

Управо објављивање једног текста више него озбиљног садржаја – какво је последње, опроштајно писмо, написано пред смрт – овом локалном говору накнадно враћа све за један језик очекиване и нормиране функције. Може ли један тако озбиљан текст да буде написан на стигматизованом дијалекту какав је одувек био тимочко-лужнички? У склопу жеље и личног напора који улаже у очување угроженог тимочког говора, аутор овог прилога се прикључује настојањима других савремених лингвиста да се „ју-жњачким говорима“ врати дигнитет (уп. Petrović 2015).

Опроштајно писмо

Ауторов прадеда, Матеја Костић, родио се 1900. године у Кални (заселак Белевица), која је у том периоду припадала пиротском округу. Након завршетка Првог светског рата службовао је као граничар на караули на граници Краљевине СХС и Албаније, на Шар-планини, у данашњој БЈР Македонији.

По завршетку граничарске службе, па све до смрти бавио се вуно-влачарским занатом, најпре у Кални и Петровцу (поред Пирота), а у послератном периоду у Пироту (1947–1953) и Књажевцу, у који се доселио 1953. године. Ту је и преминуо, 15. јула 1969. године, а сахрањен је на Источном гробљу у Књажевцу 16. јула 1969.

Покојник није преминуо природном смрћу. Суочен са дугом и тешком болешћу, иако је већ месец дана био везан за постељу, успео је да у зору 15. јула 1969. године устане из кревета, оде до своје занатске радње у другом делу куће и тамо изврши суицид вешањем. Иза себе је оставио опроштајно писмо, које се овде наводи у целости.

Слика 2: Матеја Костић као граничар

Слика 3: Матеја Костић

12. јула 1969 год. Књажевац

Драга моја жено[,] моја децо и унучићи[,] извињавам се свима вама да ми опростите што идем сам у смрти. принуђен сам од мој страхан бол[,] који више не могу уопште да поднесем. Ви не видите како ја ноћу претерујем. Ноћ[у] ја имам јаки бол и напор и зато сам реши[о] да свршим мој живот.

Моја жено и децо и унучићи ја ви молим да будете сложни и нераз- двојени да се овај наша кућа не растури[,] није право, будете храбри и сложни да и ви носите победу у овој домаћинству.

Буд[о], буди вредан и јунак[,] сачувај ово домаћинство да се не ра- дују комшије и људи[,] а то ће све твоје грешке да буду ако нешто ло- ше радиш.

Ја ви молим да чувате бабу добро[,] по мене је она наследник[,] па после ви децо и унучићи.

Ја ви моју имовину сву опроштавам да имате срећу у њу и здравље[,] да са здравље уживате у њу. Немој да рушите и продајете које не доликује а треба вама и деци вашој.

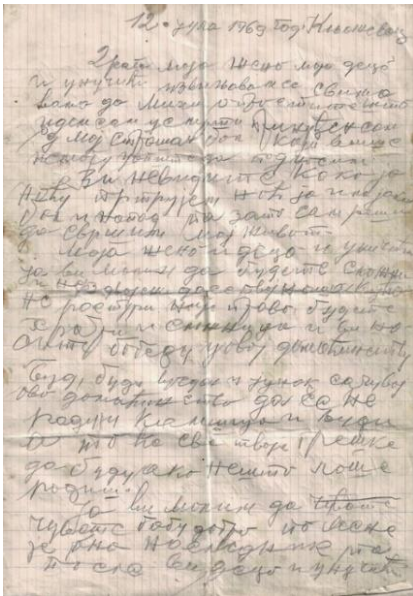
Сада више не би знао шта да ви учим[,] ви и сами знате да се треба имовина чува јер се тешко зарађује[,] што [и] сами видите.

Ово пред смрти писмо моје да чувате као докуменат и често га прочитајте[,] сећајте се моје речи[,] јер је овај имовина са велике муке стекнута-створена.

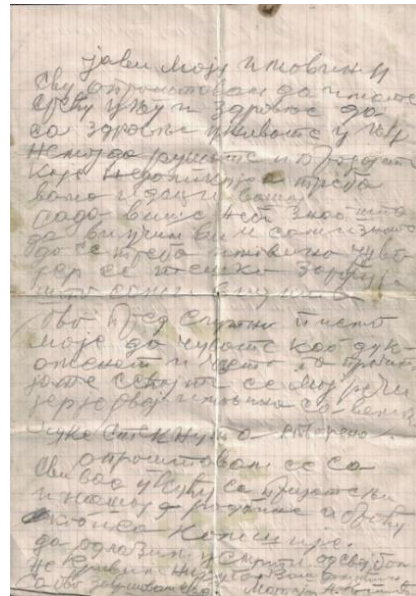
Опраштавам се са сви вас у кући[,] са пријатељи и нашу родбине и браћу[,] као и са комшије.

Ја одлазим у смрти од свој бол. Не кривим никуга. Са ово заврша- вам све.

Ваш домаћин
Матеја А. Костић

Слика 4: Факсимил писма, 1а

Слика 5: Факсимил писма, 1б

Опроштајно писмо се може анализирати и као (истина – врло специфичан) пример епистоларног дискурса.¹ Према теорији говорних чинова, и опроштајно писмо је приватни, интимни поджанр, унутрашњи дијалог, који садржи идентификаторе породичног статуса, говорне чинове поздрављања и опраштања (Поповић 2000: 167), а у нашем случају и – молбу, односно захтев (Поповић 2000: 229).

Писмо садржи обе очекиване терминалне формуле које одређују почетак и крај текста (датум, место, обраћање породици и формулу поздрављања: *Ваш домаћин*). Атрибут *драги* (*драга моја жено, моја децо и унучићи*), појачан присвојним заменицама (*моја жено / ваш домаћин*), указује на приватну, интимну преписку.

Осим садржаја који укључује експлицитан говорни чин опраштања (*Опраштавам се са сви вас у кући*), писмо садржи и специфичан сигнал за прекидање преписке у самом тексту (јер преписка као интеракција и не постоји у случају опроштајног писма, оно је јединично): *Са ово завршавам све*.

¹ Епистоларни дискурс одређујемо у складу са постулатима из монографије лингвисте Људмиле Поповић (Поповић 2000).

Осим самог садржаја, и језичко обликовање овог опроштајног писма заслужује посебну пажњу. У наставку прилога указаћемо на неке његове фонетске, морфолошке и лексичке особине.

На фонетском нивоу запажа се изостављање неких слова. Бележимо три примера: *ноћ[у]*, *реша[о]*, *Буд[о]*. У питању су искључиво самогласници и сви се налазе у финалној позицији у речи. Објашњење би се могло наћи у тешким телесним боловима које је покојник трпео док је писао.

Далеко је занимљивија морфолошка анализа писма. Покојник је свој век провео на простору тимочко-лужничког дијалекта (Кална, Пирот, Књажевац), али је неколико година провео у граничарској служби на Шар-планини, недалеко од Дебра у данашњој БЈР Македонији. Завршио је четирори разреда основне школе, али трудио се да говори и пише стандардним српским језиком, што му није у потпуности полазило за руком.

Нарочито је проблематична употреба речи *смрт*, која припада именицама четврте именичке врсте (по Михајлу Стевановићу). Именице четврте врсте су именице женског рода које се завршавају на сугласник, а њихов број у српском језику није велики, те је вероватно и то разлог што се покојник са овом именицом тешко сналазио: *идем сам у смрти*, *пред смрти*, *одлазим у смрти*. У првом и трећем примеру употребљава генитив уместо акузатива, док је у другом употребио погрешан предлог: уместо предлога *пред* требало је употребити *пре*.

Занимљива је употреба именице *бол*, специфичне по томе што у зависности од значења мења род: ако означава физичку бол, онда је мушког рода (прве врсте), а ако означава душевну бол, прелази у женски род (четврте врсте). У писму је употребљена у три позиције:

1. *Принућен сам од мој страшан бол[,] који више не могу уопште да поднесем.* – Уместо генитива употребљен је акузатив, што је дијалекатска одлика.
2. *Имам јаки бол* – Употребљен је акузатив, али са придевом одређеног вида. У оваквим конструкцијама обичније би било употребити неодређен придев јак.
3. *Од свој бол* – Као и у првом примеру, уместо генитива употребљен је акузатив, што је очекивано с обзиром на дијалекатско подручје.

Именица *родбина* у примеру: *Опраштавам се са сви вас у кући[,] са пријатељи и нашу родбине и браћу[,] као и са комшије* захтева инструментал, али је уместо њега употребљен генитив, што је изненађујуће, нарочито у поређењу са осталим именицама објекатске синтагме у којима је употребљен акузатив.

У писму се чува дијалекатска употреба акузатива уместо других падежа у следећим примерима:

1. акузатив уместо инструментала: са пријатељи; браћу; са комшије; да са здравље уживате;
2. акузатив уместо генитива: сећајте се моје речи.

Именица *домаћинство* у примеру у овој *домаћинству* употребљена је у локативу, али није поштована конгруенција, те је придевска заменица која стоји уз њу у акузативу.

Правила стандардног језика поштована су у примеру *са сви вас у кући*, у коме је употребљен локатив, као и у примеру *треба вама и деци вашој*, где је употребљен датив.

И заменице се у писму употребљавају недоследно, негде се поштују правила стандардног језика, а негде се користи дијалекатски облик, односно акузативне енклитике *ни* или *ви* (у примерима *ја ви молим* и *не би знао шта да ви учим* користи се тимочки енклитички облик *ви*).

У примерима: *да се овај наша кућа не растури* и у *овој домаћинству* запажа се дијалекатско коришћење финалног *-ј*. Али, већ у следећој реченици финално *-ј* изостаје: *сачувај ово домаћинство*.

У примерима: *од овој бол, сећајте се моје речи* (ова конструкција вероватно означава множину), *опраштавам се са сви вас* и *од мој страхан бол* користи се акузатив уместо генитива.

Сасвим у складу са локалним тимочким дијалектом употребљен је акузатив уместо инструментала у примеру *Са ово завршавам све* као и у примеру *да имате срећу у њу*, где је употребљен акузатив са предлогом *у*, уместо инструментала који захтева предлог *са* (*са њом*).

У складу са стандардним српским – правилно је употребљен датив у примеру: *извињавам се свима вама*. Дијалекатски облик овде би била конструкција са предлогом **извињавам на сви вас*. Вероватно је овакав облик звучао рогобатно, те је употребљен стандардни облик са дативом.

Осврт заслужује и придев *нераздвојен*, употребљен у конструкцији *да будете сложни и нераздвојени*. Оваквог облика нема у стандардном језику, али постоје облици *нераздвојни* (само у одређеном виду) и *раздвојен*. У писму је употребљена комбинација ова два облика.

Што се глаголског система тиче, помоћни глагол *бити* у императиву употребљен је у облику *будете сложни*. Овај превој уобичајен је у тимочком дијалекту.

Глагол *опростити се*, који је свршеног вида, овде је употребљен у облику учесталог глагола *опраштавам се*. Ова трансформација има смисла јер покојник набраја са ким се све опрашта. Исти глагол употребљен је и у примеру: *Ја ви моју имовину сву опраштавам*, уместо *опраштам*.

У примеру: *често га прочитајте*, свршени глагол *прочитати* користи се као несвршени.

Глаголи *претерујем* и *стекнута* нису стандардне речи. Уместо глагола *претерати* може се употребити *проводити*, а за облик *стекнута* књижевни облик гласи *стечена*. Поред термина *стекнута* покојник је додао и синоним *створена*.

Морфолошка анализа писма показује да се дијалекатски облици чувају у одређеној мери и у писаном облику, и да је падежни систем прилично поремећен и недоследан, али да ипак нема „упадљивих“ одлика тимочког дијалекта каква је употреба члана, синтетичког поређења придева, именица и глагола, *-л* на крају слога (написано је, на пример, *знао* а не **знал*).

Будући да је од настанка овог писма протекло готово педесет година отворена је могућност да се сагледају неке промене и разлике између савремене лексике и оне коју је покојник употребљавао. Пре свега, треба имати на уму да се покојник родио последње године 19. столећа, а да је његова младост била обележена бројним ратовима: Први балкански, Други балкански и Велики рат (доцније назван Први светски). Након Великог рата покојник је службовао као граничар на граници тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Албаније, а у зрелим годинама преживео је и Други светски рат. Ови детаљи из покојникове биографије утицали су на лексику коју је користио у свом последњем писму. У њему постоје ратни и војнички изрази – зету се обраћа са *буди јунак*, а члановима породице жели да *однесу победу*.

Именица *напор* у примеру *имам јаки бол и напор* данас би вероватно била замењена конструкцијом са прилогом (нпр. *Напорно проводим ноћ*). Говорећи о потреби да се домаћинство сачува, покојник ово образлаже и жељом *да се не радују колшије и људи*. Ову конструкцију треба разумети као ‘злурадост’. Покојник се потписује као *ваш домаћин*. Лексема *домаћин* свакако није архаизам, али данас вероватно не би била употребљена у овој функцији. Глагол *доликовати* у примеру *које не доликује* данас се ретко употребљава, углавном је у овом значењу замењен обликом *не приличи*. Проток времена и промене у лексици српског језика утицали су на то да поједине речи које сусрећемо у овом писму делују анахроно.

Сахрана у граду Књажевцу

У традицијској култури Србије, а тако је било свуда у словенском свету, самоубица је третиран као нечисти покојник (уп. СД 2009, s.v. Самоубийца). Исто веровање етнологзи су потврдили и у књажевачком крају (Релић 1998: 77). Тако се ни у породици Матеје Костића није говорило о овом суициду. Аутор овог прилога је чињеницу да му прадеда није преминуо природном смрћу сазнао од једне комшинице.

Тело покојника пронашао је његов зет, Будимир Стојановић, који је био пошао на посао и у радњи је требало да узме свој бицикл. Будимир је

том приликом доживео велики стрес и деценијама након овог догађаја па-тио је од поремећаја сна.² О трагичном догађају обавештени су полиција и дежурни лекар. На лицу места извршен је увиђај и констатована смрт па се могло се приступити припремама за сахрану. Тело покојника стављено је најпре у лимени ковчег, а потом у дрвени.

Већ у то време смрт у Књажевцу оглашавања је читуљама (које се овде називају *умрлице*³). Оне су лепљене на куће и по граду, као и у покојнико-вом родном месту, а један примерак стављен је у ковчег. На умрлицама је у форми обавештења обавезно стајало име и презиме покојника, године живота, занимање, време и место сахране и попис ожалашћених. У то време умрлице су садржале следеће посмртне формуле: „после дуге и тешке болести“, „изгубио живот несрећним случајем“, „трагично настрадао“, „испустио своју племениту душу“, „преминуо у дубокој старости“ и слично. Биле су оивичене црном бордуrom, која је средином осамдесетих година 20. века, ако је покојник био млађа особа, замењена плавом. Данас се подједнако користе црна и плава бордура. Ако је покојник млађи, по правилу се ставља плава, али се некад јавља и на умрлицама покојника који су дочекали и девету деценију. Десетак година касније на умрлицу је почела да се ставља и покојникова фотографија, а још касније се појављују и умрлице са позивом на четрдесетодневни, полугодишњи и годишњи помен. Истовремено, ређе је уписивано занимање покојника, оно је данас готово сасвим ишчезло. На горњем делу умрлице обавезно је стајао крст, али је осамдесетих година код преминулих припадника тада владајуће и једине политичке организације, Савеза комуниста, као и код учесника НОБ-а, уместо крста често постављана петокрака звезда. На сахранама чланова Партије није било свештеника нити опела, а уместо крста постављана је тако звана *пирамида* или *петокрака*, дрвени стуб на коме је исписано име, презиме и године рођења и смрти. До 2001. године умрлице су штампане искључиво хоризонтално, а потом добијају нову варијанту, са вертикалном штампом. Нови формат је остављао више белина, те је и фотографија могла да буде већа. Данас се у Књажевцу равноправно и готово подједнако користе хоризонтално и вертикално штампане умрлице.⁴

² Етнографска истраживања обављана средином 20. века показали су да у Буцаку (у књажевачком крају) постоји веровање да ће онога ко скине обешеног човека са конопца задесити слична судбина (Пантелић 1974: 214).

³ Умрлицама у овом крају означавају читуље које се у циљу обавештавања постављају на за то предвиђеним местима, а стандардно значење овог термина јесте „извод из матичне књиге умрлих“.

⁴ Етнолог Весна Марјановић прецизира места постављања *плаката* (назив за умрлице у селима околине Пирота): на улазу у село, у центру села и на огради гробља. У селима књажевачког краја умрлице се лепе на сеоски дом или зид продавнице (Марјановић 2007: 72–73).

Породица је о смрти обавестила и свештеника. Иако је према црквеном канону самоубица изопштен из обреда, у овом случају је начињен изузетак. Наиме, локални свештеник сматрао је да је због тешке болести покојник био принуђен на такав чин. Породица је стога требало да напише молбу епископу тимочком и да уплати таксу на рачун епархије, те је опело ипак обављено.

Према обичајима, покојниково тело било је изложено у сандуку на столу у породичној кући. Запаљена му је велика свећа, која је повремено паљена све до годишњег помена, када је остављена да сасвим изгори. Родбина, пријатељи и комшије долазили су у покојникову кућу да *запале свећу*. Био је обичај да кумови долазе да изразе саучешће, али да не пале свеће. Обичај је био модификован на различите начине: негде кумови уопште не доносе свећу у покојникову кућу, а другде је доносе, али је не пале, већ дају неком другом да то учини. Већи део покојникових познаника и комшија није ишао на сахрану, већ је само долазио у кућу да запали свећу. На одар је стављан букет цвећа, углавном домаћег, баштенског. Касније је цвеће куповано у цвећарама. Истом приликом доношене су и потрепштине за кућу и покојникову породицу: кафа, бомбоне, пиће (ракија или вино, касније некада и пиво или сок), зејтин, погача (или хлеб), пиринач, шећер... Овај обичај постоји и данас, уколико тело покојника остаје у кући до упокоја. Ако се покојниково тело налази у капели, уз свећу (која се пали у капели) носи се само цвеће. Постојао је обичај (који се и данас одржава) да ближи рођаци и комшије у сандук ставе *поздраве* за своје преминуле укућане (оне које је покојник познавао).⁵ Ако је неко од њихових, раније преминулих укућана био пушач, обично би се стављала паклица цигарета, или флашица ракије (за мушкарце), кекс, бомбоне или ратлук (за жене).

Сахрана Матеје Костића обављена је 16. јула 1969, следећег дана о смрти. Погребна колона је формирана пред покојниковом породичном кућом у књажевачком насељу Дубрава, одакле се најпре отишло у цркву Светог Ђорђа, у којој је обављено опело. Потом се поворка упутила на Источно гробље, на коме је обављена сахрана. За фотографисање проласка погребне поворке кроз град покојникова породица унајмила је тадашњег власника фотографске радње у Књажевцу, данас покојног Бранка Мирковића. Начињене су четири фотографије захваљујући којима можемо да реконструиримо погребне обичаје у Књажевцу од пре скоро педесет година, али и да уочимо неке разлике у односу на савремени тренутак.

Погребне поворке укинуте су 1980. године, када су на гробљима обновљене капеле изграђене између два светска рата (Стојадиновић 1999:

---

⁵ У селима књажевачког краја забележен је обичај да родбина раније умрлих покојника ставља крај сандука, у посебну торбу, јело и пиће које покојник треба да преда. Ова торба, намењена другим покојницима, носи се одвојено од ковчега и ставља у њега приликом упокоја (Рељић 1998: 79).

175). Капела на Источном гробљу саграђена је 1938. године. Данас о коришћењу капеле одлуку доноси породица покојника. Ако одлуче да ковчег са телом покојника буде смештен у капелу, погребна колона формира се од капеле до гробног места. Ако се не користи капела, поворка се формира од улаза на гробље до гробног места. Већ на сахрани покојникове супруге Олге (која је умрла 1982. године) није било проласка кроз град, нити одласка у цркву, као ни коњске запреге. Тада је опело одржано у кући, а покојница је од куће до гробља транспортована погребним возилом. Погребна колона формирана је на самом гробљу.

Слика 6: Погребна поворка, сахрана Матеје Костића

Прва фотографија са сахране (сл. 6) представља пролазак погребне колоне, која из Карађорђевог улице улази на Трг ослобођења. На почетку колоне су три мушкарца, човек у средини носи крст (у руци држи свој шешир), човек десно од крста носи две флаше (једна је са ракијом, а друга са

вином), а човек лево од крста носи послужавник са житом.⁶ Иза крста се носи венац, поред венца хода свештеник. За њима иде коњска запрега која вози тело покојника уз коју са обе стране ходају мушкарци са белим превезом преко једне надлактице (вероватно пешкир). Иза запреге корача најпре породица (која се слабије разазнаје на фотографији). Иза породице корача родбина, а потом комшије и пријатељи. Сви мушкарци су гологлави, осим кочијаша.

Слика 7: Породица, сахрана Матеје Костића

Друга фотографија (сл. 7) приказује покојникову породицу. Први је старији човек (са брковима) који носи шешир у руци. Њега није било могуће идентификовати, а покојникова унука мисли да је у питању црквењак (поклисар), који је пратио сахрану, будући да корача непосредно иза ковчега. У првој врсти су, гледано са десна на лево: покојников унук Микица Стојановић (1948–2004), унука Милена, тада Стојановић а данас Ристић (1953), зет Будимир Стојановић (1929–2011), ћерка Љубинка Стојановић, девојачко Костић (1928–1998) и супруга Олга Костић, девојачко Тошић (1900–1982). Прва са леве стране, одмах до покојникове супруге је комшиница Дунавка Костић (1902–1998) (иако су носили исто презиме нису били у сродству). Све жене носе црне мараме, а мушкарци су гологлави.

У другој врсти је покојникова шира породица: први са десне стране је његов полубрат по оцу Сретен Костић (1927–2011), а до њега покојников рођени брат Вићентије Костић (1908–1995). Поред њега је Ружа Јовановић,

⁶ Према етнографским подацима у селима књажевачког краја поворка се формира тако што се прво носи крст са којим се упоредо носи жито и боца вина (Рељић 1998: 80; Марјановић 2007: 74).

девојачко Сотировић (1907–1995), кћерка покојникове маћехе из првог брака, као и полусестра по оцу Боринка Жикић, девојачко Тошић (1924–2002). Покојников брат по оцу Сретен носио је презиме Тошић, јер су у Србији до Првог светског рата презимена давана по дедовима, а касније су наслеђивали очево презиме. Пошто је Сретен био рођен 1927. године, носио је исто презиме као и отац Арсеније, док су Матеја (рођен 1900) и Вићентије (рођен 1908) носили презиме Костић по деди Кости, званом Кота.

Слика 8: Пратња, сахрана Матеје Костића

На трећој слици сахране (сл. 8) види се шири круг родбине и пријатеља: покојникове сестре, снахе и комшинице. И оне углавном носе мараме, али мараме нису обавезно црне.

Слика 9: Прочеље погребне поворке, сахрана Матије Костића

Четврта фотографија (сл. 9) приказује прочеље погребне поворке, људе који носе крст, послужавник и пиће за покој душе, затим оне који носе венац и свештеника. И неки од њих имају бели превез преко надлактице. Носилац крста (*крстаче*) није био строго одређен, али се гледало да то буде неко ко је био близак покојнику, рођак или пријатељ, али да не буде из његове куће. У овом случају крст носи први комшија, Владимир – Ладе Вељковић (1912–1988), а послужавник његов син Раде Вељковић (1931–1985). Човека са флашама није било могуће идентификовати. Венац са леве стране носи братанац покојникове супруге Олге, Градимир Тошић (1932–2011), а са десне је покојников даљи рођак Миле (његово право име и презиме су остали непознати аутору).

Име и презиме покојника било је исписано на крсту, вероватно неком фарбом или садолином, а на горњем краку био је нацртан још један крст. Неколико година касније име и презиме није више исписивано фарбом, већ су укуцавана слова од пластике, а на горњем и доњем делу крста укуцавани су бројеви са годинама рођења и смрти.

На овој сахрани ношен је само један венац који је купила породица. У то време венци су прављени искључиво од природног цвећа и били су веома скупи. Касније је постепено увођена пластика и вештачко цвеће, цена венаца је падала, те их је на сахранама било све више. Почетком деведесетих година 20. века на сахранама је често ношено десетак и више венаца, прављених у различитим варијантама (у облику сузе и срца), мада свештеници нису одобравали толики број. Крајем 20. века венце почињу да замењују корпе са цвећем, па се данас готово и не употребљавају.

Споменик на гробљу у Књажевцу

У Књажевцу данас постоје два гробља: Западно, које је старије, али мање, и Источно. У предратном периоду највећи број преминулих Књажевчана сахрањиван је на Западном гробљу. Погребна поворка пролазила је градом, што је описао и Бранислав Стојадиновић говорећи о једној кафани недалеко од гробља:

Неки су га називали и ‘Последње збогом’, јер се ту обично заустављала погребна поворка на путу ка Западном гробљу. Кафански гости би, саучествујући у болу, устајали са столица, одавали последњу почаст, а онда за душу покојника попили припремљено пиће. Сам власник је говорио да је промет у бифеу већи када су сахране или задушнице, јер се многи са гробља заустављају да попију коју чашицу (Стојадиновић 2008: 58).

Источно гробље настало је крајем 19. века, а једна од најстаријих гробница на њему јесте она у којој је сахрањен Гавра Аничих.⁷ На Источном гробљу је и споменик Димитрију Тодоровићу Каплару.⁸

Слика 10: Гробница Гавре Аничиха

Слика 11: Гробница Димитрија Теодоровића Каплара

Матеја Костић је сахрањен на Источном гробљу у Књажевцу, али пошто породична гробница још није била завршена, најпре је сахрањен у гробницу свог комшије Чедомира Вукадиновића. Неколико месеци након сахране ковчег је пребачен у нову породичну гробницу. Том чину није присуствовала породица, само је зет надгледао радове. Преносу покојника у нову гробницу претходио је захтев за поновно сахрањивање, упућен комуналном предузећу „Стандард“ из Књажевца, а овај чин обављан је искључиво у хладнијем делу године (од октобра до априла). Породица је тек сутрадан обишла нову гробницу. Споменик од белог мермера подигнут је уочи прве годишњице смрти, средином 1970. године. На горњем делу споменика налазе се: крст, фотографија покојника и његове супруге, име и презиме покојника, година рођења и датум смрти, као и име његове супруге, уз годину њеног рођења. Година њене смрти дописана је када је и она преминула, 1982. године. Иначе, ретко је на споменику уписиван цео датум смрти, обично је писана само година. На доњем делу споменика уписани су

⁷ Гавра Аничих (1811–1883), рођен у Мостару, био је један од инспиратора Тимочке буње и председник Побуњеничког одбора. Кад је буна угушена одлуком преког суда краља Милана (14. новембра 1883), Аничих је осуђен на смрт и стрељан на Краљевици у Зајечару. Његови посмртни остаци су 1890. пренесени у Књажевац и сахрањени у породичној гробници на Источном гробљу (Стојадиновић 1999: 11).

⁸ Димитрије Тодоровић Каплар (1917–1942), дипломирани правник, био је оснивач и први секретар КПЈ у Књажевцу, стрељан је у Куршумлији 17. марта 1942. Посмртно је одликован Орденом заслуге за народ првог реда, а за народног хероја проглашен је 5. јула 1952. године (Стојадиновић 1999: 246).

чланови породице, који су подигли споменик: зет Будимир, ћерка Љубинка, унуци Микица и Милена.

Осврнуо бих се овом приликом на редослед навођења чланова породице на споменику: обично се најпре наводи биолошки потомак, али је овде првоименовани зет, који није крвни сродник покојника, вероватно због тога што је он финансирао подизање споменика.

Слика 12: Породична гробница Матеје Костића

Посмртни обичаји у граду Књажевцу

За Матејом Костићем чланови породице су носили црнину: унуци су жалили до четрдесет дана, ћерка и зет до прве годишњице смрти, а супруга је црнину скинула након више од две године, уочи унукове свадбе. Касније су у Књажевцу црне кошуље носили само они који су намеравали да жале до годишњег (ређе полугодишњег) помена, а шира породица (унуци, браћа и сл.) носили су црну траку (*флор*) до четрдесетодневног помена (четрдесетнице). Свештеник је опело служио само на сахрани, на остале помене није позиван. Црнина се скидала на гробљу, на дан помена, тако што би се окачила на крст (*крстачу*).

Пошто је Матеја Костић био рођен у Кални, треба напоменути да је у његовом родном селу постојао обичај служења деветодневног помена (*деветина*), али он није служен јер таквог помена у Књажевцу није било. И у

самој Кални и околним селима Буцака⁹ овај обичај је данас готово нестао, што потврђују и резултати теренских истраживања обављених у склопу пројекта Чувари нематеријалне баштине тимочких говора (2015–2016).

За покојником су нарицали женски чланови породице. У нарицању су се истицале покојникове врлине, уз обавезна питања: *Што ни остави?* и *Како ћемо без тебе?*, а често се приликом нарицања спомињао и иметак који је покојник створио за живота. Наричање се постепено губило и смањивало. Данас се у књажевачком крају јавља тек спорадично, углавном у селима, док је у самом граду Књажевцу врло ретко.

Након сахране, сви присутни позвани су на ручак уприличен у покојниковој кући. Ручак, који се овде назива *трпеза* или *помана*, постављан је и за све остале помене. Овај обичај углавном постоји и данас. Тако су и на ручак после сахране Матеје Костића били позвани сви који су присуствовали сахрани. Храну је припремила посебна куварица, *мешаја*. То је увек жена која нема деце или јој прворођено дете није у животу.¹⁰ Посао *мешаје* могла је да ради и жена која је у првој трудноћи донела мртворођенче. Исти такав ручак био је организован и поводом осталих помена, а обичај налаже да се само овом приликом гости не испраћају до капије.

На гробље се, до четрдесетодневног помена, излазило сваке суботе, осим последње. Обичај је да се једне суботе пропусти излазак на гроб, *прегрешује*, како се то каже у Књажевцу, и то је увек последња субота уочи четрдесетнице. У неким селима књажевачке општине уместо у суботу на гроб се излазило недељом, па су тај обичај поједини досељеници у град донели са собом. Ипак, и данас већина на гробље излази суботом. Након четрдесетнице, на гробље се излазило на дан сваког великог празника. Готово сви дани који су у црквеном календару означени црвеним словом обележавани су одласком на покојников гроб. Број празника на које се излазило на гробље постепено је смањиван у наредним деценијама, да би се данас гробови углавном посећивали о Задушницама, на дан крсне славе, о Ускрсу и Божићу. Задушнице се у Књажевцу обележавају два пута у току године: прве суботе у новембру и у суботу која претходи васкршњем посту. Свештеници саветују да о Божићу и Ускрсу не треба излазити на гробље, јер су то дани радости, али се овај обичај ипак још увек поштује.

Гроб је посећиван и о свакој годишњици смрти. У ауторовој породици и данас се излази на гроб о годишњици смрти сваког укућанина, али је то

---

⁹ Буцак је предеона целина Старе планине. Административно је данас део општине Књажевац са централним насељем Калном и још 13 насеља (Велојић, Радовановић 2003: 7).

¹⁰ Према етнографским изворима из књажевачког краја, мешаја може бити жена којој је умрло првенче (Рељић 1998: 81), а према Весни Марјановић, мало прецизније – жена која је изгубила прво мушко дете (Марјановић 2007: 73).

ипак реткост. Већина Књажевчана обележава само прву годишњицу, евентуално се гроб посећује на дан упокојења до пете године.

Завршна разматрања

Погребни обичаји у Књажевцу доживели су значајне измене у последњих пола века. Данас више нема погребне поворке која пролази градом. Коњска запрега замењена је погребним лимузинама, које су до пре неколико година биле искључиво црне боје. Данас црна возила нису императив, те тако у Књажевцу постоји и једно бело погребно возило, што је некада било незамисливо. Нема више ни нарицања, које је било значајан део фолклора књажевачког гробља.

Име покојника на крсту више се не исписује фарбом или садолином, већ се укуцавају слова од пластике. Постоји могућност коришћења капеле, а на сахранама је и много корпи са цвећем, које су замениле некадашње венце. На гробље се данас излази само неколико пута годишње, много ређе него раније. Једино је бол најближих за преминулима остао исти: у том смислу би требало прихватити овај прилог као својеврсну аутоетнографију.

Библиографија

- Велојић, Миодраг и Олгица Радовановић (2003). *Буцак*. Зајечар: Културно-просветна заједница.
- Марјановић, Весна (2007). Комуникација с традицијом на примеру погребног ритуала у Шајкашкој, Тимочкој крајини и пиротском региону. *Гласник Етнографског музеја* 71, 63–87.
- Пантелић, Никола (1974). Етнолошка грађа из Буцака. *Гласник Етнографског музеја* 37, 179–228.
- Petrović, Tanja (2015). Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike. Beograd: Fabrika knjiga.
- Поповић, Људмила (2000). *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Рељић, Љубомир (1998). Обичаји и веровања везани за животни циклус – рођење, брак, смрт. *Гласник Етнографског музеја* 62, 51–86.
- СД (2009). *Славянские древности*. Том 4. Москва: „Международные отношения“.
- Стојадиновић, Бранислав (1999). *Књажевац у 1000 појмова*. Књажевац: Јавно информативно предузеће „Књажевац“.
- Стојадиновић, Бранислав (2008). *Књажевачки кафански живот између два светска рата*. Књажевац: Народна библиотека „Његош“.

Извори илустрација

Аутор фотографија сахране је Бранко Мирковић (сл. 6–9), који је тада у Књажевцу држао фотографску радњу. Аутор фотографија Матеје Костића са граничарске службе није познат (сл. 1–3). Аутор фотографија писма, надгробних споменика и гробнице је Бојан Ристић (сл. 4, 5, 10–12), а он је и власник свих фотографија.

A funeral in Knjaževac 1969: A case study

Bojan Ristić

Summary

The paper deals with the specific circumstances of the death and burial of Mateja A. Kostić (1900-1969) in the city of Knjaževac. The first part brings facsimile and transliteration of his farewell letter, together with its linguistic analysis. In the second part, the description of the funeral of Mateja Kostić, the author refers to the former and contemporary funeral customs in Knjaževac now and then. The paper aims to answer the question: how funeral and post-burial practices in Knjaževac change over a period of almost half a century? The paper is provided with Mateja Kostić's photos from his army service, his funeral and of his tombstone.

Keywords: funeral, funeral customs, epistolary discourse, linguistic analysis

Бојан Ристић, дипл. фил.
Техничка школа, Књажевац
Е-пошта: bojan.d.ristic@gmail.com

Примљено: 1. 11. 2016.
Прихваћено: 1. 12. 2016.